

אבני דרך

מסות ומחקרים בהיסטוריה של עם ישראל

שי לצבי (קותי) יקותיאל

עורכים

עמנואל אטקס • דוד אסף • יוסף קפלן

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי

ירושלים

מבט על המפגש של עברית ויידיש: שתי לשונותיה של חברה אחת

חוה טורניאנסקי

באשכנז, כמו ביתר עדות ישראל, שימשו במשך דורות רבים זו בצד זו שתי לשונות לצרכיה הפנימיים של העדה: לשון הקודש, המשותפת לכל העדות, והדיבור בה פסק עוד זמן רב קודם לכן – במאה ה-2 או ה-3 לספירה – ולשון דיבור המיוחדת לעדה. יידיש, שנולדה לפני כאלף שנה בפי יהודים שהיגרו לאזורי הדיבור הגרמני והתיישבו בהם, הייתה כבר בעת החדשה המוקדמת לשון דיבורם של יהודי אשכנז על פני כל שטח פזרתם, שהקיף אז את גרמניה, בוהמיה ומורביה, פולין וליטא, צפון איטליה ומקומות אחדים באימפריה העות'מאנית, ושאליו הצטרפה מאמצע המאה ה-17 גם הולנד. מטבע הדברים, הלשון, שהובאה על ידי דובריה מתחום הלשון הגרמנית למקומות הגירתם ממנו, הלכה והתגוונה בהשפעת לשון הסביבה החדשה ובעקבות השינויים שחלו בה במרוצת הזמן. הדיבור ביידיש הלך וקיבל בכל אזור גוון מקומי משלו, וזה הבדיל אותו במידה מסוימת מן הדיבור בה במקומות האחרים. הוא קלט יסודות רבים מלשון הסביבה – בעיקר באוצר המילים, בתחביר ובהגייה – ואלה אפשרו להבחין בין היידיש המדוברת באיטליה, בהולנד, או בארצות השונות של מזרח אירופה. לעומת זאת בכתיבה הספרותית, ששאפה להגיע לכל קורא יידיש על פני הפזורה האשכנזית כולה, התגבשה לשון כתיבה אחידה על יסוד הלשון שהובאה לשם מן התחום הגרמני ונשתמרה פחות או יותר ב"טהרתה". לשון זו, המכונה "יידיש מערבית", הייתה מובנת לכל קורא אשכנזי ברחבי אירופה, והתקיימה לצד לשון דיבור, השונה ממנה במידה ניכרת. השפה הספרותית הזאת, שהתעלמה למעשה, בכוונה ובהתמדה מן ההבדלים הפרטיקולריים שעשויים היו לעמוד למכשול בהבנת הנקרא באחד ממקומות הפזורה האשכנזית, היא שאפשרה את תפוצתה של היצירה ביידיש, על ערכיה הרוחניים, הרעיוניים והאמנותיים, ותמכה בגיבוש אורחות חייה ומחשבתה, חברתה ותרבותה של יהדות אשכנז בכללותה, במערבה ובמזרחה של אירופה.

פני הדברים השתנו בשלהי המאה ה-18. בעקבות תנועת ההשכלה והאמנציפציה נטשו היהודים בארצות מערב אירופה דוברות הגרמנית את היידיש לטובת הגרמנית, אבל המוני היהודים במזרח אירופה המשיכו לדבוק בה ולטפחה גם כאשר אל שתי לשונותיהם המסורתיות – עברית ויידיש – הצטרפו לשון נוספת או לשונות נוספות (פולנית, אוקראינית, רוסית וכו'), ובמידה מסוימת גם גרמנית). לפיצול זה בין היהודים האשכנזים

במערב אירופה ובמזרח, שרחוק היה מלהיות לשוני בלבד, היו השלכות מרחיקות לכת גם בתחום הלשון הספרותית. עם אבדן הצורך בלשון ספרותית אחידה למען הפזורה כולה עלתה על דרך המלך היידיש הדבורה במזרח אירופה, עם מגוון היסודות הסלאוויים שבה, והיידיש החיה, המכונה "יידיש מזרחית", הייתה גם ללשון הספרות.

התגוונות החיים בעת החדשה, שהתחילה לפני כמאתיים שנה, הביאה גם להרחבת הגבולות של היידיש, וזו הפכה מאז בהדרגה לכלי ביטוי של תרבות מודרנית מקיפה: נוצרה בה ספרות יפה עתירת סוגים ובעלת פנים רבות פרי עטם של מגדלי מוכר ספרים, י"ל פרץ, שלום עליכם ובני זמנם, ושל שורה ארוכה של יוצרים מוכשרים שבאו בעקבותיהם, וביניהם איציק מנגר, יצחק בשביס-זינגר ואברהם סוצקבר. בפרוזה ובשירה, בדרמה ובמסה התפתח מכלול יצירה שלא נעדר ממנו כל זרם מן הזרמים הספרותיים המודרניים, ושכלל גם תרגומי מופת מספרות העולם. לצדו פרח פולקלור שופע המתמודד עם אירועי ההווה והעבר בסיפור, בשיר ובמחזה עממי, בבדיחה ובפתגם, והמוצא ביטוי גם במוסיקה ובאמנות הפלסטית. עיתונות רבת זרמים וגוונים זכתה לאורך שנים למאות אלפי קוראים. תאטרון פעיל ותוסס, שלצדו פעלו בתי ספר למשחק ולבימוי, העלה מחזות מן הרפרטואר היהודי והעולמי, וקולנוע חלוצי הגיע להישגים בולטים. יידיש שימשה במערכת החינוך הדתי והחילוני הענפה ובבתי מדרש למורים, ונכתבו בה ספרי לימוד בכל מקצועות החוראה בתחומי הרוח והטבע כאחד. הוקמו מכוני מחקר ביידיש, והם עסקו בעיקר בחקר מודעי היהדות ובכללם בכלכלה, בדמוגרפיה ובסוציולוגיה של היהודים, וכתבי עת ביידיש שימשו במה לפרסומים מדעיים מגוונים.

יידיש, לשון דיבורם של חלק ניכר מיהודי אירופה בעת החדשה המוקדמת, הייתה ברבות הימים לשון דיבור של רוב יהודי היבשת ושל המהגרים ממנה אל מעבר לים. ערב מלחמת העולם השנייה היו כ-11 מיליון דוברי יידיש, כ-60% מיהודי העולם.

*

כמו אצל יתר עדות ישראל גם בתפוצה האשכנזית התגבשה מערכת דו-לשונית שבה פועלות בצוותא בחיי העדה ובתרבותה שתי לשונות: "לשון הקודש", כפי שכונתה הלשון העתיקה המורכבת מעברית, מארמית ומיסודות אחרים, ו"לשון אשכנז", שכונתה גם "טײטש" (מלשון deutsch, deutsch), "לשוננו" או "הלשון שאנחנו מדברים בה" לפני שנקרא שמה "יידיש" (כשם התואר "יהודי", משמע Jewish).

תופעת הקיום בצוותא של שתי לשונות בחברה אחת נעוצה בוודאי בתפקידים השונים שנועדו לכל אחת מהן בחיי בני העדה. ההנחה ש"לשון הקודש" הייתה לשון האליטה – תלמידי חכמים, למדנים, רבנים וכלי קודש – ואילו "לשון אשכנז" הייתה לשונם של נשים ופשוטי עם, אין לה על מה שתסמוך, שכן יידיש שימשה לשון דיבור לכל

שכבות האוכלוסייה, בלי הבדל מין, גיל, מעמד, עיסוק, רמת השכלה או מקום מגורים, ויהיה נושא השיחה אשר יהיה. מכאן שגם חלוקת הלשונות על פי תפקידי קודש ותפקידי חול אינה עומדת במבחן, שכן הדיון בכתבי הקודש ב"חדר" ובישיבה התנהל – על יסוד קריאתם בלשונם המקורית – ביידיש; ביידיש נדרשו הדרשות בבית הכנסת; רבנים דנו ביידיש בסוגיות הלכתיות, וסוחרים ניסחו בעברית הסכמים, חוזים ושטרות.

הגדרת לשון הקודש – שמאז אבדן הדיבור בה במאה ה-2 או ה-3 לספירה ועד ל"תחיית הלשון העברית" בסוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 – כלשון "מתה" ולעומת יידיש כלשון "חיה" יפה רק אם הכוונה ללשון שאין לה גוף של דוברים המשתמשים בה כשפת יום-יום, אך אינה יפה כלל אם הכוונה ללשון מאובנת בלי רוח חיים. לא זו בלבד שהעברית מילאה תפקיד חיוני בחיי היום-יום של היחיד והציבור כלשון הפולחן, אלא היא שימשה תדיר לשון קריאה וכתובה, עיון ולימוד, רישום וציטוט. יתר על כן, היצירה הספרותית הענפה ועתירת הגוונים בעברית הייתה נמרצת, מתמדת ורצופה. במהלכה נתחדשו מילים וצורות, חלו שינויים ניכרים בתחביר ובדקדוק, נוצרו מטבעות לשון ושימושים חדשים, והתפתחו סגנונות שונים. על כל אלה מעידים יפה ההבדלים הניכרים היטב בין לשון המקרא, לשון המשנה, לשון הגמרא, לשון ימי הביניים, העברית הרבנית, העברית המשכילית, העברית החסידית והעברית החדשה לסוגיה.

הבחנה אחרת בין הלשונות מבוססת על התפקיד המעשי של כל אחת מהן. לפי הבחנה זו לשון הקודש היא לשון של כתיבה, ואילו יידיש לשון של דיבור, ואין בתוכן הדברים ובטבעם, או בסוג האדם המבטא או הקולט אותם, כדי לשנות את ההבחנה. ואכן, שאלות ותשובות נכתבו בלשון הקודש בעוד שהדיון ההלכתי בעל פה, שהוליד אותן, התנהל ביידיש. סוחרים ורבנים התדיינו ביידיש עם עמיתיהם על אותם העניינים שעליהם הם התכתבו בעברית. הדרשות בבית הכנסת נדרשו אמנם ביידיש, אך כאשר הובאו אל הכתב הן נכתבו בלשון הקודש. הסיפור העממי מטבעו נולד ומהלך בעל פה, כלומר ביידיש, אך על פי רוב הובא ראשונה אל הכתב בעברית דווקא.

ואולם חלוקה מעין-סימטרית זו בין יידיש, "language of speech", ובין עברית, "language of recording" (כפי שניסח זאת מקס וינרייך בספרו על תולדות לשון יידיש), לא זכתה לחיים ארוכים. היא הופרה עוד בראשית החיים בצוותא של שתי הלשונות, כאשר בסוף המאה ה-12 לכל המאוחר החלו להופיע בשולי כתבים בלשון הקודש פירושים ביידיש למילים נדירות או לניבים קשים בטקסט. מכמאה השנים העוקבות כבר הגיעו לידינו ביידיש, מלבד "גלוסות" (פירושי מילים) ו"גלוסרים" (רשימות של פירושים כאלה), חרוזי ברכה בן שתי שורות (במחזור וורמס משנת 1272) ואוסף ספרותי מקיף למדי, ובו ארבעה שירים אפיים על נושאים או דמויות מן המקרא (גן העדן, אברהם אבינו, יוסף הצדיק ואהרן הכהן), ומשל אחד (על אריה חולה), שהועתקו יחדיו ביד אחת בשנת 1382.

מאז הלכה והתפתחה ספרות ענפה ומגוונת בידיש, עד סוף המאה ה-18 ב"ידיש ישנה" (הידיש המערבית) ומאז - ב"ידיש חדשה" (הידיש המזרחית).

בשלב הראשון התקיימה חלוקה ברורה למדי בין היצירה בלשון הקודש ובין היצירה בידיש. לאורך כל התקופה שמרה לשון הקודש על עמדתה השלטת כלשון הדת והתפילה, התאולוגיה, האתיקה והמיסטיקה, הפילוסופיה והמחשבה, הפרשנות והמשפט. יידיש לעומתה שימשה בראש וראשונה להנחלת תכנים נבחרים מכל אלה לציבור הרחב שלא הבין - או שלא הבין די הצורך - את לשון הקודש. המטרה הייתה להקנות ל"עמך" זה, נשים וגברים, כל מה שלפי דעת המחבר דרוש להם לדעת ולהבין כדי לחיות, לפעול ולנהוג כיהודים טובים וראויים. בכלים פשוטים השווים לכל נפש העמידה היידיש לקוראיה מגוון רחב של תרגומים ועיבודים למבחר גדול מן המקורות העבריים, וגם יצירה מקורית השואבת מהם מלוא חופניים ומעמידה אותם בהקשר הזמן והמקום. בד בבד שימשה יידיש להפצת מידע בתחומים נוספים (ובהם היסטוריה, חשבון, לשון, מאורעות אקטואליים) וליצירה עממית מקורית ענפה ועשירה בתחומי השיר והשירה, הסיפור והמחזה, המודעת היטב גם לתרבות בת הזמן של הסביבה ולהתרחשויות ההווה. כך העמידה ספרות יידיש "הישנה" לקוראיה קורפוס רחב, עשיר ומגוון של יצירות שהיה בהן כדי להחכימו, להדריכו, להרחיב את אופקיו, לגרום לו הנאה ולשמש לו בידור ושעשוע. אין ספק שהתכונות המלבבות ומושכות הלב של ספרות יידיש, וכן סוגיה שלא הכירם מקומם בספרות בת הזמן בעברית (כגון השירה האפית על נושאים מן המקרא, ה"פורים-שפיל", שירי חתונה, שירי לעג ומחאה, או שירים המתארים אירועים אקטואליים), היה בהם כדי למשוך גם את לבו של קהל הקוראים המלומד.

בשלב השני, מאז ראשית המאה ה-19, ובעקבות תהליכים שונים - תרבותיים, רעיוניים, לשוניים וחינוכיים - שהביאו לגידול הדרגתי במספרם של אלה שרכשו את הבנת הנקרא בעברית, היטשטשו בהדרגה, בתחומי יצירה רבים אך לא בכלם, קווי ההבחנה שהתקיימו עד אז בין היצירה בידיש ליצירה בעברית. כבר במחצית השנייה של המאה התקיימו זו לצד זו עיתונות עברית ועיתונות יידיש, כשלכל אחת מהן קהל קוראים משלה, ולצדו גם קהל קוראים הנדרש לשתייה גם יחד. בסמוך לכך הבשיל עיצובן של שתי הלשונות, עברית ויידיש, כלשונות ספרות מודרניות, והתחוללה לידתן של שתי ספרויות, הספרות העברית החדשה וספרות יידיש החדשה. ולא זו בלבד ששתייה נולדו בעת ובעונה אחת ובמרחב גאוגרפי אחד, אלא שבאו לעולם מעטם של אותם היוצרים, ובראשם ש"י אברמוביץ' (מנדלי מוכר ספרים) ו"ל פרץ. בהיות יוצרי הספרות היהודית המודרנית רובם ככולם דור-לשוניים הייתה בידיהם בררת הבחירה בלשון כתיבתם. מנדלי למשל, שהחל את דרכו בעברית, התמקד בהמשכה בידיש בלבד, ולאחר מכן העמיד נוסח עברי ליצירותיו בידיש וכתב בעברית סיפורים אחדים. יצירתו של י"ל פרץ נתונה בידינו ברובה המכריע בשתי הלשונות; לעתים קשה לקבוע בוודאות באיזו לשון נכתבה כל יצירה לראשונה, ולפעמים

אין גם לדעת מתי הנוסח המקביל לה אינו מפרי עטו. שלום עליכם, שהופעת הבכורה שלו הייתה בעברית, העמיד את רובה המכריע של יצירתו בידיש, אך כתב גם סיפורים אחדים בעברית, שאינם מקבילה לסיפוריו בידיש. בין שיצירותיהם בעברית וביידיש מקבילות ובין שבחרו את לשון כתיבתם על פי העניין, התוכן, הסוגה, הטיב, המגמה או הקורא המיועד של הנכתב, קצרה כאן היריעה מלמנות את כולם. נזכיר אפוא רק אחדים מן הבולטים שבהם: ח"נ ביאליק, מ"י ברדיצ'בסקי, י"ד ברקוביץ', י"ל גורדון, אורי צבי גרינברג, ש"י עגנון, יעקב פיכמן, דוד פרישמן, הלל צייטלין ובנו אהרן, יצחק קצנלסון ויעקב שטיינברג. נקל לראות שהחשובים שבבוני התרבות הלאומית היהודית המודרנית יצרו בשתי הלשונות, וראוי להזכיר גם שלידתו של התאטרון הלאומי "הבימה" הייתה בסטודיו לתאטרון יידיש במוסקבה.

*

הקשר האמיץ והנוקב שהתקיים בין שתי הלשונות במכלול החיים ובעשייה התרבותית במשך מאות שנים חולל ביניהן הפריית גומלין רבת היקף ועתירת ממדים, החובקת תחומים אין ספור ומתבטאת במגוון עצום של תופעות לשוניות. למבחר מזערי של תופעות בתחום התרומה של כל לשון לאוצר המילים של רעותה אתייחס כאן מתוך ידיעה ברורה שאינו אלא כטיפה מן הים.

ביידיש, כמו ביתר לשונות היהודים, קיים שפע רב של מילים וביטויים מלשון הקודש. יש המכנים אותו "הרכיב העברי", "הרכיב מלשון הקודש" או "הרכיב השמי". לעומת הדעה הרווחת, שהיסודות הללו נכנסו ליידיש במהלך הזמן כתוצאה מן הלימוד והעיון המתמיד במקורות שבלשון הקודש, הולכת ומתקבלת עתה הדעה הטוענת שאינם אלא ירושה עתיקת יומין, ושדרכם אל היידיש היא תוצאה של "מסירה מתמשכת", שראשיתה בבואם עוד בימי קדם מן העברית העתיקה אל הארמית וממנה אל לשונות היהודים האחרות.

החוקרים מניחים כי הרכיב העברי מהווה כ-25% מאוצר המילים ביידיש. היסודות העבריים הרבים הללו אין עניינם רק בתחומי הדת, הפולחן, ההלכה, המנהג והלימוד של היהודים, כדוגמת שבת, כשר, סוכות, ברית מילה, כפרות, מפטיר, אפיקומן, טל ומטר, שווה פרוטה, פסק דין, בטל בששים, ממה נפשך ועוד אלפים מסוגם, אלא בכל תחומי החיים, כמו למשל חשד, בושה, כדאי, טלטול הדרך, חוצפה, דברן, דור, שמועה, חוש, מטבע, כסף וזהב, ישן נושן, עבודת פרך, יפת תואר, פלאי פלאים, שאר ירקות ועוד מספר מופלג של יסודות כמותם. אל שמות העצם והתואר, תוארי הפועל, מילות היחס (למשל כדי, מחמת), מילות הקריאה (אדרבה, מילא) והביטויים למיניהם מצטרפים פעלים רבים, המורכבים או מיסוד עברי הנתון במודל של פועל ביידיש, כגון גנב'ענען (gan'venen, לגנוב), פגדן (pey'gern, למות),

להתפגש, שדכענען (shad'khenen, לשדך), גטן זיך (getn zikh, להתגרש), שמדן זיך (shmadn zikh, להתנצר), או מיסוד עברי שמתלווה אליו פועל עזר ביידיש, כמו למשל חתונה האבן (kha'sene hobn, להתחתן), מורא האבן (moyre hobn, לפחד), מצליח זיין (matsli'ekh zayn, להצליח), מעלה גירה זיין (male-gey're zayn, להעלות גירה), מוחל זיין (moy'khl zayn, לסלוח), מבטל מאבן (meva'tl makhn, לבטל), מבוזה ומבוזה מאבן זיך (mevu'ze-umeva'ze, להסתבך), ביוזק ווערן (ni'zek vern, להיזק), משוגע ווערן (meshu'ge vern, להשתגע). [הערות המערכת: גרש מעוקל מציין כאן ולהלן, הן בתעתיקי מילות יידיש והן ברישום מילים עבריות, שההברה שלפניו מוטעמת.]

דוגמה לשילוב היסוד העברי בכתיבה ביידיש בעת החדשה המוקדמת מעמיד לנו השמש של קהילת האשכנזים באמסטרדם, ר' ליב בן עוזר, בחיבורו בשרייבונג פון שבתי צבי (סיפור מעשי שבתי צבי, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1978, עמ' 38-39, עם מקצת תיקונים משלי לתרגום, ח"ט), שסיים את כתיבתו סמוך לשנת 1718.

אונטר דיין האט ש"צ [שבתי צבי] גרש התעוררות ארוועקט צו דער תשובה. דר מינשט אונטר אלי יהודים האט לפחות גיפאשט כל שבועה [1] שני חמשי אונ' גרושי צדקה אויש געבן ווארן אונ' איידר פ"י [פושע ישראל] איז קומן צו לויפן אונ' מתודה אויף זייני חסאים גיוועזן אונ' זיך לאזן איין תיקון תשובה זעצן אונ' זיין תשובה גהאלטן וויא עש געהערט צו זיין... דר ווייל נתן הנביא האט זעלך גביאות גזאגט אונ' ש"צ דורש ברבים גוועזן דז אל דיא זעלביגי דיא ניט מתקן אירי מעשים זיינן ווערן ניט זוכה זיין לראות בנחמות ציין וירושלים אונ' ווערן זיין לחרפה ולדראון פר דעם גאנצן עולם. זא איז זעלכי תשובה גשעהן וועלכי ניט גשעהן איז מיום שנברא העולם ועד הנה. ניט אליין אין שמירנא נייארט אין סולינעק אונ' גאנץ טורקייא ווי אויך זיך מתפשט גוועזן האט בכל תפוצות ישראל אשכנז אונ' פולין איטאליא אונ' גאנץ אירופא דז אלי מענשן זעלכי תשובה גיטאן האבן וועלכי אי אפשר צו דער שרייבן... ראשון האבן גאר פיל לייט בכל מקום גפאשט משבת לשבת, מידי יום ויום טבילות נוהג גוועזן... נשים וקטנים לפחות גיפאשט שני חמשי דא בייא חצות אויף גישטאנדן אונ' גיזאגט תיקון חצות אונ' כעלות השחר טובל גיוועזן אונ' אין דיא מקוה גשטאנדן אונ' די וידוי גדולה [2] גזאגט.

[תרגום: בקרבם עורר ש"צ [שבתי צבי] התעוררות גדולה לתשובה. אף הקל שביהודים היה צם לפחות שני וחמישי בכל שבוע וממון רב ניתן לצדקה וכל פ"י [פושע ישראל] היה בא במרצת להתוודות על חטאיו ולבקש תיקון תשובה ומקיים את תשובתו כיאות... בינתיים התנבא נתן הנביא וש"צ דרש ברבים כי כל אלה שלא יתקנו את מעשיהם לא יזכו לראות בנחמות ציין וירושלים ויהיו לחרפה ולדיראון לפני כל העולם. כך נעשתה תשובה כזאת שכמותה לא הייתה מיום שנברא העולם ועד הנה. ולא רק באיזמיר בלבד אלא גם בסלוניקי ובכל טורקיה וגם התפשטה בכל תפוצות ישראל באשכנז ופולין איטליה וכל

אירופה שכל האנשים עשו תשובה כזאת שאי אפשר לתאר ולא יאומן כי יסופר. ראשית, בכל מקום היו רבים שצמו משבת לשבת ונהגו לטבול מדי יום ויום... נשים וקטנים צמו לפחות שני וחמשי ויחד עם זאת קמו בחצות ואמרו תיקון חצות וכעלות השחר טבלו ועמדו במקוה ואמרו את הוידי הגדול.]

הקורא את הקטע דלעיל, אשר מבחינת שילוב שפע היסודות העבריים שבו אינו שונה מן החיבור בכללותו, יניח בוודאי שהמחבר – שמש הקהילה, שעסק גם ברישום דברים בפנקס הקהל ואף חיבר שיר חנוכה בנוסחים מקבילים בעברית וביידיש – היה בעל שליטה טובה וראויה בהחלט בלשון העברית, ושמכאן נובע שימוש הפורה ביסוד העברי בכתיבתו ביידיש. את מסקנת הנחתו ישלול ספר הזיכרונות שכתבה ביידיש אישה בת זמנו, גליקל בת לייב ('גליקל האמל', שנולדה בהמבורג ב-1645 ונפטרה במץ ב-1724), ושידיעת העברית שלה הייתה מוגבלת מאוד. להלן דוגמה לשילוב היסודות העבריים בכתיבתה בקטע אופייני לספרה בכללותו (גליקל, זיכרונות 1691-1724, ההדירה ותרגמה מיידיש חוה טורניאנסקי, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ו, עמ' 55-61):

בזמן הזה איזט אחותי הענדילכי ע"ה איין כלה גיוועזין עם בנו של מהור"ר גומפיל מקליב אונ' איר ח"י [18] מאות ר"ט נאך געבין... איזט עש אד דער פרינציפאלשטי שידוך אין גנץ אשכנז גיוועזין אונ' כל עולם זיך איבר דער גרושי גנז' אונ' גוטן שידוך פאר חידושת... נון זאל איך שרייבן פון דער חתנה דיא ער [אבי זצ"ל] לאחותי ע"ה גימאכט האט, אונ' דיא וואקירי חשובי לייט דיא עם מחותני מהור"ר גומפיל קומין זיין, אונ' וואש פאר איין איש קדוש ע"ה ער גיוועזט איזט – קאן איך ניט גינוגן בשרייבין, אביר ער האט ניט גיגליכן דיא לע"ע [לעת עתה] זיינין. וויא ערליך ער גליפירט האט אונ' וויא מאנפיו עז אויף דער חתנה איזט צו גאנגן – קען איך ניט ארשרייבין אונ' העיקור וויא ער ע"ה עניים ואביונים האט משמח גיוועזין. זאלין מיר אלי זיין זכות גניסין. אבי זצ"ל איזט ניט זא גרוישר עושר גיוועזין, אביר וויא שוין גידאכט, זיין הבסחה על המקום ב"ה גיהאט, איזט קיינים ניקש חייב גיוועזין... אונ' זיך גאר זויאר לאזין ווערין דאז ער אשתו ובניו בס"ד [בסיעתא דשמיא] האט מחייה גיוועזין. ער ע"ה איזט מדוכא ביסורין גיוועזין אונ' איזט שוין איין מאן צו זייני יארן גיוועזין. משום זה ער גאר זעהר גיאזילט מיט זייני קינדר אויז צו געבין. ער ע"ה האט אמי תי' [תאריך ימים] גינומין איזט איין אלמון גיוועזין. וואול ט"ז שני' ויותר איין אשה גיהאט אונ' קיין קינדר עמה גיהאט וויא זיא ע"ה גישטארבין איזט. לאחר מותה האט אבי ע"ה אמי תי' גינומין. זיא איזט נעביך איין פארלאזין יותם גיוועזין ...

[תרגום: בזמן הזה התארכה אחותי הענדילכי ע"ה עם בנו של מהור"ר גומפיל מקליב ונתנו לה לנדוניה ח"י [18] מאות ר"ט... זה גם היה השידוך הראשון במעלה בכל אשכנז וכל העולם התפעל מן הנדוניה הגדולה ומן השידוך הטוב... ובכן שאכתוב על החתונה שהוא

[אבי זצ"ל] ערך לאחותי ע"ה, ועל האנשים ההגונים והחשובים שבאו עם מחותני מהור"ר גומפיל, ועל איזה איש קדוש היה הלה ע"ה – לא אוכל לתאר זאת במידה מספקת, אבל הוא לא דמה לאלה שיש לע"ע [לעת עתה]. באיזה יושר ניהל את עסקיו ובאיזה פאר נערכה התתונה – אינני יכולה לתאר כראוי, והעיקר כיצד שימח ע"ה עניים ואביונים. הלוואי שכולנו ניהנה מזכותו. אבי זצ"ל לא היה עשיר גדול כל כך, אבל כמו שכבר הזכרתי, הוא שם את מבטחו בהמקום ב"ה, ולא היה חייב דבר לאיש... והתאמץ בכל כוחו לכלכל את אשתו ובניו בס"ד. הוא ע"ה היה מדוכא ביסורי וכבר היה איש בא בימים. משום זה מיהר מאוד להשיא את ילדיו. כשלקח ע"ה את אמי תי' [תאריך ימים] לאישה היה אלמן. ט"ו שני ויותר הייתה לו אישה ולא היו לו עמה ילדים עד שנפטרה ע"ה. לאחר מותה לקח אבי ע"ה לאישה את אמי תי'. היא, מסכנה, הייתה יתומה אומללה...

קצרה כאן היריעה מדיון פרטני בהופעותיו של היסוד העברי בשני הקטעים המובאים לעיל. חלקן חורגות מן המקובל גם בעברית בת הזמן בדקדוק, בצורה ובכתיב: די וידוי גדולה (בלשון נקבה) במקום "הוידוי הגדול", עושר (קרי oy'sher) במקום "עשיר", עיקור, אלמון ויותם במקום "עיקר", "אלמן" ו"יתום" (המושפעים בוודאי מהגיית המילים ביידיש: yo[u]'sem, al'men, i'ker). חלקן מלמדות על דרכי השימוש ביסוד העברי לשם יצירת פועל ביידיש (זוכה זיין [לזכות], זיך פאר חידושת [התפלל], מחייה גיוועזן [פרנס], אחרות ברבים), משמח גיוועזן [שימח], זיך פאר חידושת [התפלל], מחייה גיוועזן [פרנס], אחרות מצביעות על בחירת היסוד העברי המועדף בכל מקרה (למשל על ידי נקיטת לשון מחייה לציון פרנסה, לשון חידוש לציון פלא, ולשון הבטחה לציון ביטחון בבורא).

בחינת נוכחותו המסיבית של הרכיב העברי וטיבו בכתיבתם ביידיש של גבר האמון היטב על העברית מכאן ושל אישה שידיעת העברית שלה מוגבלת למדי מכאן מלמדת בבירור, שרובם הגדול של היסודות מן הרכיב העברי משותפים לשניהם. במסקנה הזאת תומכים לא רק כתביהם ביידיש של גברים ונשים בני העת החדשה המוקדמת אלא גם חיבוריהם של מרבית כותבי היידיש, גברים או נשים, במאות האחרונות. לא מגדרו של הכותב הוא שקובע את מידת נוכחותו, את אופיו וגווניו, את טיבו ומשלבו הלשוני של הרכיב העברי בכתיבתו. הללו נקבעים בראש וראשונה על ידי תוכן הכתוב וענייניו, טיבו של החיבור, אישיותו וסגנונו של הכותב, דמות הכתוב שהוא מבקש להעמיד ועוד. בדרשת הדרשן בבית הכנסת או בסיפור על חיי המסורת של ימים עברו ירבו אמנם היסודות העבריים, אך גם במכתבים פרטיים העוסקים בענייני דיומא של הכותב או הכותבת ושל נמעניהם לא ייפקד מקומו הממשי של הרכיב העברי.

נוכחותו ואורחות התנהלותו של הרכיב העברי בכתיבתם ביידיש של גברים ונשים, משכילים ופשוטי עם כאחד, מלמדים שלא ידיעת עברית והתמצאות בה הן שעומדות ביסוד ההיכרות עמו, ולא על קריאה ולימוד עברית מבוססות השליטה ויכולת השימוש

בו. הרכיב העברי, כמו יתר רכיביה של היידיש, נקנה יחד עם באורח טבעי תוך כדי רכישת השפה מתחילתה, והיקפו ילך ויתרחב במרוצת הזמן. בגבולותיו יצטופפו יחדיו היסודות העבריים למיניהם שהותכו ביידיש והיו לאיבר חי ובלתי נפרד ממנה, ובצדם שברי פסוקים, חלקי מאמרים, מובאות וציטוטים מן המקורות, שגם אם לא הותכו ושוקעו ביידיש הם שובצו בה והיו לנחלת הכלל, או לפחות לנחלת הרוב, ויאירו את עינינו הפתגמים שלהלן. מאחר שקצרה היריעה מן הדיון המתבקש בכל היבטיו של הרכיב העברי שיסודותיו מופיעים בפתגמים, נעיר בקצרה רק על אחדים מהם.

(א) אַ יודע־שאינו־יודע איז אַ האַלבער יודע.

[היודע שאינו יודע הוא חצי יודע / יודע למחצה.]

הפתגם פותח בצירוף שאינו מופיע במקורות אך תבניתו כתבנית "שאינו יודע לשאול" בהגדה של פסח. באמצעות הרכיב העברי מנסח הפתגם "ניסוח יהודי" את האמת האוניברסלית העולה מאמרתו הידועה של סוקרטס.

(ב) ריבוננו־שלי־עולם, איך בעט דיר נאָך לחם לאכול ובגד ללבוש – אַ טרונק בראָנפֿן וועל איך מיך שוין אליין קויפֿן.

[ריבוננו של עולם, אני מבקש ממך רק לחם לאכול ובגד ללבוש – כוסית משקה כבר אקנה לי בעצמי.]

הפתגם מתכתב אמנם עם המקרא (בראשית כח 20–22), אך הוא עושה זאת בדרך משלו. בבקשה צנועה יותר מזו של יעקב אבינו הוא פונה ישירות אל הבורא וקורא לו באחד מכינויו הנפוצים, שמקורו בלשון חז"ל. אך בעוד שהיענות האל לבקשתו תבטיח את אמונת יעקב בו ותשמר אותה גם בדורות הבאים, ההיענות לבקשה שבפתגם תפטור את הבורא מדאגה למשאלה נוספת של המבקש – צנועה ופרוזהית לאין ערוך – המבטיח למלא אותה בכוחות עצמו.

(ג) יום־כיפור זאָגט מען חַטָּאתִי, אָבער מען זאָגט ניט לאַ אַחטָא.

[ביום כיפור אומרים "חטאתי", אבל אין אומרים "לא אחטא".]

מול הפועל הפותח את השלישייה "חטאתי עויתי פשעתי" בסדר העבודה של יום כיפור מעמיד הפתגם את הצירוף המקראי "לא אחטא" (תהלים קיט 11) לשם ביסוס מבטו הציני על הפער בין נכונות האדם להודות בחטאי העבר ובין אי נכונותו לתקן את דרכיו להבא.

(ד) אדם יסודו מעפר וסופו לעפר – בינו לבינו איז גוט אַ טרונק בראָנפֿן / בינתים כאָפט מען אַ בלינטישק.

[אדם יסודו מעפר וסופו לעפר – בינתיים טובה לגימנת יי"ש / בינתיים חוטפים איזה בלינצ'יק.]

ביסוד הפתגם עומדת שורה מן הפיוט "ונתנה תיקף" שנאמר בראש השנה וביום כיפור בבית הכנסת. להרהור הטרגי המפוכח על חיי אדם מעמיד הפתגם נחמה פורתא בדמות הנאות פשוטות המזדמנות בפרק הזמן החולף ביעף בין הראשית והאחרית. העימות בין ההרהור בעניין שברומו של עולם, הנתון בעברית פיוטית, ובין התוספת העוסקת, בלשון יומיומית פשוטה, בהנאה גשמית פרוזאית ממשקה או ממאכל, שגם היא נדירה וחולפת, מעניק לפתגם הומור ואירוניה. ואפשר עוד, שבנוסח הראשון מהדהד גם מאמר חז"ל "ואין שמחה אלא בין". תוארי הפועל בשני הפתגמים (בינתיים ובינו לבינו) גם הם מן היסוד העברי, ומשמעותם דומה בעברית וביידיש.

(ה) אתה בחרתנו מכל העמים – וואס האסטו זיך אָנגעזעצט אויף דיין פֿאַלק ישראל?
[אתה בחרתנו מכל העמים – מה נטפלת אל עמך ישראל?]

הקושי הטמון בפער שבין המציאות ובין הנאמר על העדפת האל את עם ישראל על פני יתר העמים (בפתח ברכת קדושת היום בתפילות שלוש רגלים, ראש השנה ויום כיפור) מוצא את ביטויו בשאלה ישירה ומתריסה אל הבורא ותוך תיאור מעשיו כלפי העם הנבחר באמצעות פועל ("אָנגעזעצט זיך אויף") המביע התעקשות, תוקפנות, הצקה והטרדה. נוסח זה של פנייה אל הבורא מיוחס לר' לוי יצחק מברדיצ'ב.

(ו) עולם פמנהגו נוהג – דעריבער זעט טאקע די וועלט אזוי אויס.

[בני האדם כמנהגם נוהגים – לכן נראה העולם כפי שהוא נראה.]

בתשתית הפתגם עומד ההבדל במשמעות המילה עולם בעברית וביידיש. עולם ביידיש משמע 'קהל', 'ציבור', 'אספת אנשים', 'בני אדם בכלל' (בדומה להוראתו בביטוי הארמי כולי עלמא).

(ז) אם אין קמח אין תורה – תורה אין קעפעלע, קאשע אין טעפעלע / אַז מע וועט מכות עסן וועט מען קדחת קענען.

[אם אין קמח אין תורה – (אם יש) תורה בראש, (יש) דייסה בספל / אם נאכל מכות, נדע קדחת.]

חלקו העברי של הפתגם מביא רק את המחצית הראשונה של המאמר "אם אין קמח אין תורה" (אבות יג, ד), ואילו חלקו שביידיש (בנוסחו האחד) מתייחס למחציתו השנייה – "אם אין תורה אין קמח" – ומסביר את עניינה על דרך החיוב דווקא, ובלשון ילדים החובבת הקטנות וחריזה פשוטה (קעפעלע / טעפעלע), המזכירה את הברכה "אַ געזונט דיר אין דיין קעפעלע" (מילולית 'תבוא בריאות בראשך'), ובהשאלה 'כל הכבוד!', שהמלמד נהג לברך בה את תלמיד ה"חדר" שהצליח במבחנו. בנוסחו האחר נזקק החלק היידי של הפתגם לשתי מילים עבריות שקיבלו ביידיש

משמעות נוספת על קודמותיה: גם מכות (ma'kes) וגם קדחת (kado'khes) ביידיש פירושו 'אפס', 'לא-כלום', 'שום דבר'. פירוש אחרון זה מצוי גם בסלנג העברי (ראו במילון אבן-שושן, ערך קדחת, את הערתו: "בסגנון של לשון המונית, שאולה מיידיש").

(ח) פֿון וכך היה אומר ביז וכך היה עושה פֿאַלט מען זיבן מאָל פֿורעם.

[מ"יכך היה אומר" עד "וכך היה עושה" כורעים/משתחוים שבע פעמים.]

לשם מימושו הוורבלי של הרעיון הקובע שמרחק רב מפריד בין האמירה ובין העשייה, בין ההבטחה וקיומה, בין המדרש והמעשה, בוחר הפתגם להציגו על מהלך סדר העבודה של הכוהן הגדול ביום הכיפורים, שלפיו בדרך מן הדיבור אל המעשה משתחוים שבע פעמים.

(ט) פֿון אַ לחיים ווערט ליהודים.

[מן השתייה יוצאת שמחה.]

התמצות המרשים בפתגם זה עומד על המשמעות הרווחת ביידיש של שני יסודותיו העבריים: מחד לחיים, קריאת הברכה השגורה בפי המרים כוס משקה, שהייתה ביידיש גם לשם עצם 'שתייה', 'גמיעה' 'לגימה'; ומאידך ליהודים, שמקומו (אסתר ח 16) בתווך בין "צהלה ושמחה" ובין "אורה ושמחה" הקנה לו את הוראתו החדשה. כך נוצר פתגם ביידיש המתמצת ומעצים את קודמו המקראי "ויין ישמח לבב אנוש" (תהלים קד 15).

קומץ הפתגמים דלעיל מציג לפנינו מקצת אורחות התנהלותו של הרכיב העברי ביידיש ואופני השימוש בו, הוא מעיד בבירור על הקשר החיוני, ההדוק והאינטימי שמתקיים בין שתי הלשונויות, ועל הפרייתן ההדדית. הוא פותח לנו צוהר הן אל עולמם הרוחני הן אל תרבותם החומרית של הנדרשים לו. מן הפתגמים עולים בזעיר אנפין המסורת והמנהג, הפולחן והטקסטים המלווים אותו, הרהורים והשקפות על האדם, הבורא, העולם והחיים המתנהלים בו. יש בהם חכמה ופיקחות, תחכום לשוני, התרסה מחויכת וקבלת הדין, אירוניה וקריצת עין, ומיזוג מרשים בין היסודות הלשוניים השונים. לכן יש לדעתי מידה רבה של אמת בקביעה, שבשעה שלא התקיים דיבור עברי חי בשום מקום חיה העברית חיים פעילים בדיבור ביידיש ובלשונויות יהודים אחרות. ולא זו בלבד שריבוי היסוד העברי אינו מאציל על יידיש, הכתובה או הדבורה, אופי נשגב, מהודר, משכיל או למדני דווקא, להפך: הוא נוסך בה צביון עממי מלבב. סימן שהיסודות מן הרכיב העברי והוראותיהם, הישנות, החדשות או שתיהן, הושרשו עמוק בלשונם של הדוברים יידיש.

על מספרם, מאפייניהם הדקדוקיים והוראותיהם של המילים והביטויים העבריים המשוקעים ביידיש מיטיבים ללמדנו המילונים השונים שהוקדשו לנושא. בחדש שבחם, ווערטערבוך פֿון לשון־קודש־שטאַמיקע ווערטער אין יידיש (מילון המילים ביידיש שמקורן בלשון הקודש) מאת יצחק ניבורסקי בשיתופם של ש' נויברג, א' ניבורסקי ונ' קריניצקה, (Bibliothèque Medem, Paris 2012) שזאת מהדורתה המורחבת השלישית, מתקרב מספר הערכים ל־9,000. אלא שבהקדמה טוען מחברו, שגם מילון כפול בהיקפו לא היה עושה צדק עם המלאי כולו משום שרבים מפריטי אצורים במקורות שעדיין לא נבדקו.

במשך תולדות חייהם הפעילים בכתב ובעל פה של היסודות העבריים המותכים או המשולבים ביידיש חלו במשמעותם ובשימושיהם שינויים מרתקים מסוגים ומינים רבים ושונים. רק מזערם זכו למחקר הבוחן את השינוי על טיבו, מניעיו ומקורותיו, דרכו ומהלכיו; רובם מחכים עדיין לתורם. מבחר הדוגמאות הזעום שלהלן עשוי לזרות מקצת אור על מעט מזער מן התהליכים והתופעות המלווים את דרכם של היסודות העבריים מלשון אחת לרעותה, ולעתים גם את שיבתם למקורם:

- על הוראות הצירוף בעל (ה) בית בלשון חז"ל ו'מי שיש לו בית או דירה למגורים', 'מכנים אורח', 'בעל רכוש' נוספו ביידיש הוראות אחרות. פנקסי התקנות של קהילות אשכנז מבחינים היטב, למשל בעניין גובה המסים שיש לשלם לקהילה, בין בעל בית, משמע 'חבר קהילה נשוי ו/או בעל משפחה', ובין בחור, כלומר 'רוק' (כהוראתו עוד במקרא, דברים לד 25). לזו נוספה ביידיש ההוראה 'בן זוג', שנכנסה גם לעברית ונפוצה למשל בלשון החלוצים. במרוצת הזמן הצטרפה למונח בעל (ה) בית תחילה ההוראה 'בעלי של עסק /מפעל', ולאחר מכן גם 'מעסיק', 'מנהל' (אולי בהשפעת האנגלית boss). מבעל הבית (או בכתיב תקני אחר ביידיש, באַל[ע]באַס, קרי [bal[e]bos/bus]) נגזרו לשון הנקבה בעל־הביתטע / באַלעבאַסטע [bal[e]bos'te/bus'te], ולזו נוספה גם המשמעות 'עקרת בית'; שם העצם בעל־הבתישקייט [bal[e]ba'tishkeyt] שמשמעותו 'משק הבית, העיסוק בו או אופן ניהולו', וגם 'הגינות', 'מכובדות'; התואר בעל־הבתיש [bal[e]ba'tish], שמובניו 'ממשפחה טובה', 'אמיד', 'מנומס' 'מהוגן' וכדומה; הפועל בעל־הבתעווען [bal[e]ba'teven], משמע 'לנהל משק בית', 'לתת פקודות', 'למשול', וצורת ההקטנה בעל־הביתל [bal[e]be'sl] לציון צעיר שאז זה נישא, או אדם בעל מנטליות קטנונית, קרתנית, זעיר־בורגנית. בעברית החדשה (זו שמספרות ההשכלה ועד ימינו) ניכרים היטב השימושים הללו במונחים בעל־ביתי ובעל־ביתיות (לפי הגדרתם במילון אבן־שושן: 'תכונות של בעל בית, קרתנות, השקפות של בורגני זעיר').

- תהליך שונה חל למשל במונח רשעות (רי'shes) הנושא עד היום ביידיש, נוסף על הוראתו המקורית בעברית של ימי הביניים ('תכונתו של הרשע'), משמעות של 'שנאת ישראל', 'שנאת יהודים'. משמעות זו היא השלטת ביידיש הישנה, ולא התקבלה בעברית החדשה.

- המונח מקום (קרי mo'kem) קיבל ביידיש הוראה נוספת, 'עיר' (תרגום שאילה מן הגרמנית Stadt/Statt, שמשמעה גם 'מקום' וגם 'עיר'). לרוב מציין המונח את העיר הנוצרית, כלומר את אזור העיר שמעבר לרחוב היהודים. (בתעודות ומסמכים מן המאה ה־17 ביידיש או בעברית נקרא בשם מקום אזור זה בערים וורמס ופרנקפורט, המבורג ואמסטרדם, קרקוב וקוזמיר, ועוד במאה העשרים כינו יהודי ורשה בשם זה את העיר העתיקה, שהשיבה בה נאסרה עליהם שנים רבות). הוראה זו של מקום, השרירה גם ביידיש החדשה, לא התקבלה בעברית החדשה, אולם השם mo'kem נהוג עד היום בפי הולנדים לכינוי העיר אמסטרדם.

- בדרך אחרת נוהג המונח קנס, שהוראתו הכללית, 'עונש כספי', מתפרטת ביידיש הישנה לשם הצבעה על 'עונש כספי על הפרת התנאים של הסכם הנישואין', ובאה לכנות את האירוסין עצמם קנס. מכאן נקראת עד היום ביידיש מסיבת האירוסין שבה נחתם ההסכם בשם קנס־מאַל (knas'mol), פֿאַרקנסן (farkna'sn) משמעו 'לֶאָרס', ופֿאַרקנסט (farkna'st) פירושו 'מאורס' או 'מאורסת'. תהליך דומה חל במונח תנאים, שעליו נקראים גם בימינו הן האירוסין עצמם הן המסיבה לכבודם, גם ביידיש וגם בעברית.

- מנגנון אחר גרם לכך שהמונח עלילה (במובן 'דיבה', 'האשמה בדבר שאין לו יסוד', כמו בדברים כב 14) לא בא אל היידיש כשהוא לבדו, אלא רק בצירופים 'עלילת דם' ו'עלילת שווא'. במקומו בא ביידיש מונח עברי אחר, בלבול, המציין ביסודו את מצב המבוכה והטירוף שנגרם בעקבות עלילה, ועליו נבנו בה הצירופים בלוט־בלבול ובבלבול־דם. בעברית החדשה נוספה להוראתו של בלבול מימי הביניים ('ערבוביה', 'חוסר סדר') גם ההוראה 'מבוכה', 'טירוף' שנתקבעה ביידיש.

- שם העצם צָלַב (המופיע רק בעברית החדשה, לעומת קרוביו הוותיקים צָלוּב, צָלַב, נְצָלַב, המצויים עוד בלשון חז"ל) לא יכירנו מקומו ביידיש. שם עצם עברי אחר, צָלַם (ביידיש קרי tsey'lem) ממלא את מקומו (ככל הנראה בעקבות אסוציאציה עם תבנית אליל של עבודה זרה – כמו 'צלם בהיכל'), ומתוך הסתייגות מוחלטת גם מן השימוש במקבילה הגרמנית לצלב, Kreuz, עד כדי כך שהמטבע הגרמני המכונה Kreuzer נקרא ביידיש צלמער (tsey'lemer), ומצלם נגזרים גם צלמען זיך (tsey'lemen zikh) משמע להצטלב כמנהג הנוצרים) וגם צלמניק וצלמניצע (tsey'lemnitz, tsey'lemnitz) לציון נוצרי ונוצרייה אדוקים. צלם ככינוי לצלב של הנוצרים נרשם גם בעברית החדשה (מילון אבן־שושן, הוראה מספר 3).

אף כי אין בקומץ דוגמאות זה כדי לעשות צדק, לא עם המלאי העצום של הרכיב העברי ביידיש ולא עם ריבוי סוגיו, ענייניו ומגוון דרכי התנהלותו בין הלשוניות, יש בו כדי לפתוח ולו חרף קטן אל עולם האמונות והדעות של דוברי היידיש, אל אורחות החיים והמנהג, המחשבה והתגובה, הרגש והתחושה של יהודי אשכנז.

עוד יש בדוגמאות דלעיל, הבאות להציג קורטוב מן התרומה של הלשון העברית ליידיש,

גם שמץ מן התרומה של היידיש ללשון העברית, בעיקר לעברית החדשה. אם נעקוב במילון אבר'שושן אחר הוראות המילים המסומנות בעיגול לצורך שיוכן לתקופה זו של הלשון, נמצא מקרים רבים שבהם מצוין כי משמעות המילה מקורה "בלשון העם", "בלשון הדיבור" או "על פי היידיש". גם במקרים רבים שבהם אין המקור מצוין יזהה דובר היידיש את עקבות לשון דיבורו.

בעוד שיש בידינו כמה וכמה מילונים למילות ביידיש שמקורן בלשון הקודש (המעודכן שבהם נזכר לעיל), אין בידינו מילון מקביל למילות בעברית שמקורן ביידיש, ואי אפשר אפילו לשער את כמות המילים, הביטויים, הצורות, המשמעויות והתופעות האחרות שבאו אל העברית, ובעיקר לעברית החדשה ולזו הישראלית, מן היידיש – באמצעותה, בהשפעתה הישירה או בהשראתה העקיפה. (ראו בקצרה יוסף גורי, "השפעת היידיש על הלשון העברית המודרנית", זמן יהודי חדש ב' [2007], עמ' 256–259, והפרסומים המוצעים שם לקריאה נוספת). הכול יודעים על תרומתה הבולטת של היידיש לדיבור העברי העכשווי, ומקומה ניכר היטב במילוני הסלנג, כגון מילונם של דן בן אמוץ ונתיבה בן יהודה, מילון עולמי לעברית מדוברת (כרך א, 1972; כרך ב, 1982), או מילוניו של רוביק רזנטל, ובראשם מילון הסלנג המקיף (2005).

לא מעטים דוברי העברית המזהים בקלות את השפעת היידיש על העברית העכשווית בעצם ההטעמה המלעילית הנפוצה בה בעיקר בשמות אנשים [כאמור, הגרש מציין שההברה שלפניו מוטעמת] (כגון ש'רה, מ'לכה, מ'איר, יע'קב, ד'דל), ולעתים גם בשמות אפנתיים יותר (כגון יו'נת, נע'מי, יע'ל); בשמות מקומות (למשל רחובות, נתניה, חיפה, רא'שון – וגם רא'שון לציון), ולעתים גם בשמות עצם (בעיקר בלשון הילדים: ב'בה, ע'גה, כ'תה [אלף], קל'פים, צח'קים); בסיומת ההקטנה le (א'מאלה, א'באלה, ח'נהלה, יו'סלה, ב'בהלה, טי'פהלה – בארבע האחרונות ההטעמה מצטרפת להקטנה) וברעותה tchik (קטנצ'יק, בחורצ'יק, שמנצ'יק); בסיומת החיבה ke (יוסקה, חיימקה, מוטקה – על יסוד מוטל, שם החול של מרדכי ביידיש), בסיומת nik לבעל מקצוע או עיסוק (מוסכניק, קיבוצניק, מושבניק), ועוד רבים מאוד.

מגוון עצום של יסודות מיידש התאזרח בדרכים שונות בעברית. עם שמות העצם והתואר וכמותם נמנים למשל אוטוטו, ביס, בודקה, בויזם, בייגלה, ב'לבוסטה, בלינצ'ס, ב'רוז, ג'טקס, ג'רפץ, ט'רנטה, ט'ררס, יורצייט, ל'ק, נודניק, ס'מטוקה, פדלאה, פולקה, פופיק, פיפס, פלונטר, פיצי, פיצי'פיקס, פ'ראיר, פ'רטץ', צ'ופצ'יק, צ'מ'ידן, קישקס, רוג'לד, שוונג, שוויצ'ר, שטריימל, ש'לומפר, ש'לוק, שלייקס, שלימזל, שמונצס, ש'מטס, ש'נור ועוד כהנה וכהנה, שכן מדגם אקראי זה הוא רק מעט מזער מן הקיים. מן היידיש אל העברית באו גם פעלים, אם כי במספר קטן בהרבה, ונמנים עמם בין היתר לבלגן, להפליק, להשוויץ, להשפריץ, להקריץ, להתגלץ, לחרוף, לנדנד, לפרגן, לשנורר, לקוץ, לקטר.

בעוד שמוצאם מיידש – או על כל פנים מלשון שאיננה עברית – של היסודות שנמנו

לעיל ניכר היטב, ההבחנה בהשפעת היידיש על העברית בתחומים אחרים, בעיקר בתחביר, מוצנעת לאין ערוך. כך למשל המבנים הדקדוקיים הבנויים על בסיס דגם ביידיש, כגון "לתת צלצול / קפיצה / נשיקה" (מיידיש "געבן אַ קלונג / אַ שפרונג / אַ קוש") או "לחטוף שיחה / תנומה / מבט / מציאה" ("כאַפן אַ שמועס / אַ דרעמל / אַ קוק / אַ מציאה"). בדומה לכך משפטים כדוגמת "לאכול היא לא אוכלת, לישון היא לא ישנה, אבל לרקוד היא רוצה" ("עסן עסט זי ניט, שלאָפן שלאָפט זי ניט, אָבער טאַנצן וויל זי"), המחייבים גם את הטעמת הנאמר לפי הנגנתו ביידיש.

תרומה נכבדת ביותר תורמת היידיש לעברית בתרגומי שאילה (calque) כלומר בתרגומים מילוליים ישירים של ניבים, דימויים, צירופים ופתגמים (כדוגמת התרגום "מסביב לשעון" לביטוי האנגלי around the clock). הנה דוגמאות מן היידיש: מה נשמע? איך הולך לך? תהיה בריא! תהיה בן אדם! גם כן גיבור! תשתוק כבר! לך תדעו טיפש אחד! כזה מין דבר! השלג דאשתקד, סיפורי סבתא, שחור בעיניים, אין מה לדבר, מצוץ מהאצבע, שתי ידיים שמאליות, מה שיותר מהר, לא מציאה גדולה, אצלי בכיס, אצלו בבית, אצלנו במשפחה, לדבר אל הקיר, ללקק את האצבעות, ליפול מהרגליים, חסר לו בורג, לא הלך לו, זה לא הולך ברגל, אני לא מחזיק ממנו, אני מצפצף עליו, טוב לי על הלב, נהיה לי חושך בעיניים, רק זה חסר לי, מחר גם כן יום, מאיפה הקרצת את זה? לשאול לא עולה כסף, אפשר לאכול מהרצפה, אני צריך את זה כמו חור בראש, עוזר כמו כיסות רוח למת, נותנים לו אצבע – רוצה את כל היד, סוף טוב – הכול טוב. (אני מודה לתלמידתי-עמיתתי ד"ר דלית אסולין על עזרתה הרבה באיסוף הדוגמאות ועל הסבריה מאירי העיניים).

גם במקרים שבהם ניווכח – ואין ספק שניווכח – לדעת, שהמקור לתרגום השאילה שלהם קיים גם בלשון אחרת או בלשונות אחרות (בעיקר בגרמנית או בלשונות הסלאויות), הסיכוי שהם באו אל העברית ישירות מלשון אחרת ולא מיידש קלוש ביותר. שכן לא זו בלבד שהקשר בין העברית והיידיש זכה להאריך ימים לאין ערוך יותר מן הקשר בינה ובין הלשונות האחרות שאתן באה במגע, אלא שהוא נעשה טבעי, הדוק, רבגוני ואינטימי יותר בשעת המפגש בין שתי הלשונות כלשונות דיבור חי ותקשורת יום-יומית, כשאסמיה של הוותיקה והמנוסה בכך מלאים, ואילו אסמיה של רעותה מבקשים להתמלא.

"לשון אשכנז" בארץ הקודש: גרמנית, יידיש ועברית ישראלית

ישראל ברטל

השפה שבה מדברים היום מיליוני ישראלים רחוקה מאוד מן הלשון שבה דיברו אבות האומה אברהם, יצחק ויעקב. אילו קמו האבות לתחייה באורח פלא ומצאו את עצמם מהלכים ברחוב תל־אביב, ספק אם היו מבינים דבר וחצי דבר מדיבוריהם של עוברי האורח. אכן, מדקדקים ואנשי אקדמיה, סופרים, משוררים ומורים סברו, כל אחד בזמנו ובמקומו, כי החייאת הדיבור העברי בארץ ישראל ניתנת להכוונה. היו מי שקיוו כי העברית המתחדשת תשמור על זיקתה לשפת המקרא וללשון המשנה; ואם לא זאת, תושפע לפחות מלשון ההשכלה ומשפת הספרות העברית החדשה. מה שאירע במאה שנים האחרונות בזירה הלשונית הארץ־ישראלית היה שונה בתכלית מן החזון הלשוני הנשגב. מאות אלפי מהגרים שהתיישבו בארץ משלהי המאה ה־19 ואילך פיתחו שפת דיבור שבה התמזגה מורשת לשונית מומלצת ומכוונת עם מגוון של השפעות בלתי נשלטות. לשונות הדיבור היהודיות שהילכו מאות שנים בתפוצות השונות, שפות המדינות שמהן הגיעו המתישבים החדשים והשפות המקומיות שדוברו בפי האוכלוסיות הוותיקות בארץ הטביעו חותמן על המבטא שבו אנו מדברים היום, עיצבו תחביר ייחודי והעשירו את אוצר המילים שבפינו. להלן אציג אחד מן המהלכים הלשוניים ההיסטוריים שתורמו לא מעט לעיצוב שפת הדיבור של הישראלים בני זמננו: גלגולי המרכיב הגרמני־אשכנזי ממחוזות מרכז אירופה ומזרחה אל חופי התכלת של הים התיכון.

לכאורה, מה יכול להיות זר יותר לסביבה הלשונית המזרח־תיכונית שבה התפתחה העברית בעת העתיקה ובמאות הראשונות של ימי הביניים מאשר קבלת השפעות גרמניות? זאת ועוד, רבים ממחיי השפה העברית כשפה מודרנית, הן אנשי תנועת ההשכלה הן פעילי תרבות שנמנו עם התנועה הלאומית, הסתייגו (בלשון המעטה) מן ההשפעות הללו, ובאופן מיוחד מאלו של היידיש. ואף על פי כן גבר כוחם של תהליכי תרבות ספונטניים, ולשון הישראלים משמרת עד היום רבדים שנוצרו לאורך מאות שנים בתפוצה האשכנזית, והתעבו בארץ ישראל משלהי התקופה העות'מאנית ועד עצם ימינו. במסה קצרה זו אתמקד רק בהיבט אחד של המערכת הלשונית המשולשת עברית־יידיש־גרמנית: אימוץ רכיבים והשפעות מאוצר המילים של שתי הלשונות האירופיות בלשון הדיבור המתחדשת במזרח התיכון.

יהודי התפוצה האשכנזית, שהשתרעה בעת החדשה המוקדמת מאלזס במערב ועד

גבולותיה המזרחיים של מלכות פולין-ליטא, חיו למעלה מאלף שנים בסביבה לשונית שבה היו בשימוש מגוון של לשונות רומאניות, גרמניות וסלבוניות. השפעת הלשונות הגרמניות על לשון הדיבור והכתיבה של היהודים האשכנזים התקיימה בשלבים היסטוריים אחדים: התחלית בהיווצרות שפת דיבור יהודית-גרמנית במרכז אירופה. שפה ורנקולרית זו שימשה לצד "לשון הקודש", שהיו בה רבדים אחדים של עברית וארמית; המשכה של קבלת ההשפעות הגרמניות במגעים הלשוניים של יהודים שהשתמשו בחיי היומיום באחת משפות הדיבור היהודיות עם הלשון הגרמנית. שיאה וסופה של זו במפגשים הלשוניים שהתרחשו בארץ ישראל משלהי התקופה העות'מאנית ואילך בין גרמנית, יידיש וניצניה של הלשון העברית המדוברת שבפי ראשוני היישוב החדש.

עד למאה ה-18 היה מצב הדו-לשוניות המסורתית (לשון הקודש ויידיש) אחד ממאפייניה המובהקים של הקהילה האשכנזית במרכז אירופה ובמזרחה. לשון הדיבור שהיו בה דיאלקטים אחדים שימשה בחיי היומיום, אך הייתה בה בעת גם שפת כתיבה. בארון הספרים של משפחה אשכנזית היו זה לצד זה ספרים בלשון הקודש וביידיש, וגם ספרים דו-לשוניים. הסימביוזה בין לשון הקודש ליידיש הייתה אחד ממעצביה המובהקים של התרבות הקורפורטיבית היהודית באירופה של ראשית העת החדשה. היידיש, שכונתה בשמות שהצביעו במפורש על הקשר הגרמני המובהק שלה – טייטש, ל"א ולשון אשכנז – נחשבה "יהודית", וככל שגדל והלך מספרם של היהודים במלכות פולין-ליטא כך הלכה אותה שפה שנוצרה בסביבות דוברות לשונות גרמניות ונהייתה למסמן מובהק של זהות אתנית-דתית יהודית. היידיש ולשון הקודש התערבו זו בזו. מרכיבים עבריים ביידיש ומרכיבים מן היידיש בעברית האשכנזית אפיינו את החפיפה בין שתי השפות, ולשון דיבור וכתובה, שבה התערבו השתיים זו בזו, הייתה מצויה ביותר. כך למשל שימשו שתיהן לכתובה בפנקסי הקהילות, המכילים אוצר לשוני יחיד במינו המצפה עדיין למחקר שיטתי בידי היסטוריונים ולשונאים.

עליית המשטר האבסולוטי הנאור בממלכות אירופה, והופעתה של תנועת ההשכלה היהודית – שני אירועים היסטוריים שהיו כרוכים זה בזה – הציבו סימן שאלה גדול על מצב הדו-לשוניות ששרר בקהילות האשכנזים. בשיח של עידן הנאורות תוארה היידיש (ובדומה לכך השפעותיה על הלשון העברית) כשפה נמוכה, כ"זרז" גרמני קלוקל וכשפת הסתר הנפשעת של השלטון האוטונומי היהודי. העברית האשכנזית, מצד שני, נתבעה לשינוי ולטיהור כדי שתשוב ותדמה לשפת המקרא. משך למעלה ממאה שנים הייתה המציאות הלשונית האשכנזית, מאלו במלכות צרפת ועד ל"תחום המושב" במערב האימפריה הרוסית, נתונה להתקפה בוטה מצד הוגי דעות, רפורמטורים בשירות המדינה ומתקני עולם יהודים. פקידי שלטון פרוסים, אוסטרים ורוסים מצד אחד, ומשכילים יהודים מברלין, מקניגסברג, מוויילנה ומאודסה מצד אחר, ביקרו בחריפות את לשון הדיבור היהודית. הם תבעו מן הנתונים היהודים לוותר על שפת הדיבור המסורתית

ולהמירה בלשון הממלכה. הרפורמה הלשונית הייתה מרכיב חשוב במיזם עיצובו של "יהודי חדש", נאמן למלכו, אירופי בהליכותיו והגון ומועיל בעיסוקיו הכלכליים. אלו ואלו תבעו להמיר את ה"זרז" הקלוקל בלשון הגרמנית הגבוהה (Hochdeutsch), ברוסית, בפולנית או בלשון מדינה אחרת – הכול לפי המקום והזמן. במיוחד יצא הקצף נגד דרך הלימוד המסורתית של כתיב הקודש, שבה שימשה היידיש (ולא הגרמנית הגבוהה) לתרגום מילות הפסוק המקראי. בהקדמתו לתרגום הגרמני "תרגום אשכנזי ובאור" של חמשה חומשי תורה (אור לנתיבה) פסק משה מנדלסון על תרגום המקרא ליידיש של ר' יקותיאל בליץ וויצנהויזן (ישראל אור באמסטרדם כמה עשרות שנים קודם), שהוא "בלשון עלגים מקולקל ומשחת מאד, תגל בו נפש הקורא היודע לדבר צחות". שלטונות מלכות אוסטריה הקימו כבר בשנות השמונים של המאה ה-18 רשת חינוך מיוחדת במחוזות השונים, וחתרו להקנות באמצעותה לנתינים היהודים שליטה בלשון המדינה. המשורר נפתלי הרץ וייזל, שנודע בתמיכתו הנלהבת במדיניות הרפורמות של שליט אוסטריה יוסף השני, גינה במילים בוטות את לשון הדיבור של אחיו האשכנזים. בחיבורו "דברי שלום ואמת" (ברלין 1782) קרא להם לתקן את דרכי הלשון שלהם: "ראוי לכם שתסירו מעליכם דרכי נכאי רוח שהלכתם בם בצר לכם, הן במבטא ובדבור פה, שתדברו מעתה צחות בחן ובמוסר השכל, ואל תמנעו את בניכם מללמוד לשון יושבי הארץ, ולדבר בה כמשפט". בטקסטים דו-לשוניים שהיו נפוצים בחברה האשכנזית החליפו המשכילים את המילים ביידיש במילים גרמניות. הדוגמה הבולטת ביותר לחילוף לשוני זה היא מפעל תרגום המקרא לגרמנית (באותיות עבריות) והביאור העברי החדש שיזמו המשכילים מחוגו של משה מנדלסון במחצית השנייה של המאה ה-18. מפעל הביאור של משכילי ברלין חתר להמיר את היידיש הנחותה, הקלוקלת והדלה שבפי יהודי אשכנז בגרמנית הנעלה, הצחה והעשירה.

משולש השפות הזה, שהתקבע כבר בראשית העת החדשה בתהליכי המודרניזציה של המערכת הרב-לשונית האשכנזית, התגלגל והגיע עד לתקופת התחייה של הלשון העברית המדוברת בארץ ישראל. דפוס היזקה הסוציולינגוויסטיים בין העברית, הגרמנית והיידיש המשיכו להתקיים עד לעומק המאה ה-20. הלשון הגרמנית נהנתה בתפוצה האשכנזית בעת החדשה הן ממעמד של שפת מדינה (במדינות גרמניה ובמלכות אוסטריה) והן ממעמד של לשון תרבות גבוהה (במרכז אירופה ובמזרחה). מעמדה התרבותי הנמוך של היידיש, לעומת זאת, התגלגל מעמדותיהם של סופרים ופעילי ציבור בתנועת ההשכלה אל הדימויים שנשא ראשוני מפעל התחייה העברי בארץ ישראל. כידוע, ספרות ההשכלה העברית נכתבה בחלקה בלשון שביקשה להישען על הטקסט המקראי. כותביה שמו ללעג את היידיש שדוברה בפי יהודי מזרח אירופה, והציגו את השפעתה של זו על העברית כמופת חותך לפיגור התרבותי של היהודי הפולני. כך למשל הוצגה חדירת מילות-שאלה מן היידיש לעברית בלשון הדיבור והכתיבה של החסידים במזרח אירופה – תופעה לשונית

שקדמה יותר ממאה וחמישים שנה לחדירה דומה של מילים וביטויים מידיש לעברית הישראלית – כביטוי מובהק של גסות, בורות והיעדר אסתטיקה. עניין זה תפס מקום מרכזי בסטירה המשכלית של המאה ה-19, מ"מגלה טמירין" של יוסף פרל (וינה 1819) ועד "אחרית שמחה תוגה" של יהודה לייב גורדון, יצירה שראתה אור באודסה בראשית שנות השבעים של המאה ה-19.

שונים לחלוטין היו פני הדברים במה שנוגע לקבלת השפעתה של הלשון הגרמנית החדשה על השפה העברית. השפה הגרמנית הייתה אביזר שמילא תפקיד חשוב בחשיפת היהדות האשכנזית, שנחשבה נעדרת תרבות, להשפעה המתקנת של המערב. במישור הלשוני גרמה יוקרתה של הגרמנית לכך שמילים גרמניות לא מעטות, ובהן שמות מאכלים ומשקאות, פריטי לבוש, כלים ומכשירים, אך גם מושגים מופשטים ומונחים מדעיים, שולבו על ידי המשכילים בטקסט העברי. כך למשל משקה הטהע, מילה שנכתבה בתעתיק כמו-גרמני באותיות עבריות. מאוחר יותר עברו כמה מן המילים השאלות מלשון הספרות אל לשון הדיבור החדשה בארץ ישראל.

הגרמנית שמרה על מעמדה כשפת תרבות גבוהה בעיני האליטות האינטלקטואליות גם בתקופת התגבשות היישוב החדש בארץ ישראל. שני מוסדות ההשכלה הגבוהה שקמו בארץ ישראל בראשית המאה העשרים – הטכניון בחיפה והאוניברסיטה העברית בירושלים – השתילו במזרח התיכון דגמים, מושגים ומונחים שרווחו בעולם האקדמי הגרמני. במישור הלשוני התממשה השתלה זו תוך חדירת מילים שאלות מגרמנית ללשון הכתיבה העברית, וגם לשפת הדיבור החדשה שהתפתחה בארץ. פעילותה של חברת "עזרה" (Hilfsverein) היהודית-גרמנית בערי הארץ בתחום החינוך תרמה רבות למהלך לשוני זה. השפעת הלשון הגרמנית על לשון הדיבור העברית החדשה התחזקה גם בשל העובדה שמושבות הטמפלרים הגרמנים בשולי הערים יפו, חיפה וירושלים מילאו תפקיד מרכזי בהכנסת חידושים בתחומי הטכנולוגיה, התעשייה והתחבורה לארץ ישראל. לשון הדיבור המתחדשת קיבלה מן השפה הגרמנית מונחים מנהליים, טכניים ומקצועיים בתחומים שונים, ובין היתר מילים הקשורות ברפואה. דוגמה מובהקת היא פרסונל (וצוות עובדים), מילה המשמשת עד היום בבתי החולים בישראל בצורה הגרמנית Personal ולא כבצורה האנגלית personnel (אך לא ב־ז כמו בביטוי בגרמנית אלא ב־ס).

התפתחות קהילה יהודית דוברת עברית בארץ ישראל בשלהי המאה ה-19 הכניסה שינוי מהפכני בזיקה שבין שתי לשונות הדיאלקט היהודית האשכנזית – עברית ויידיש. במקביל החל שלב חדש בקליטת השפעות הלשון הגרמנית החדשה על העברית. העברית החלה לשמש כלשון דיבור בחיי היום-יום, ותפסה בהדרגה, ולעתים באופן חלקי, את מקומן של לשונות הדיבור של המהגרים שהגיעו בעליות החדשות. לצד החייאת השימוש במילים מלשון המקרא, המשנה ושאר רבדיה ההיסטוריים של הלשון העברית, ויצירת מילים חדשות על יסוד שורשים עבריים – תהליכים שהיו להם מניעים רעיוניים מובהקים והיו

חלק ממיזם תרבותי של אנשי שכבת האינטליגנציה (מורים, סופרים, עיתונאים, חוקרי לשון וכו') – נקלטו באופן ספונטני בלשון הדיבור החדשה מאות רבות של מילים משפות הדיבור היהודיות של יוצאי הגלויות השונות. ליידיש היה מקום מרכזי בתהליך לשוני זה, כמו שהיה גם להשפעת הגוֹדִיזְמוֹ והערבית. יידיש ועברית חדשה נעשו בארץ ישראל לשתי שפות ורנקולריות – שפות דיבור – שהייתה חפיפה בשימוש בהן. היידיש המדוברת שבפיות אנשי היישוב הישן האשכנזי וראשוני העולים ממזרח אירופה השפיעה על העברית המדוברת המתפתחת, ומילים שאלות רבות נקלטו בה, אם כצורתן בלשון המקור ואם תוך שילוב במערכת המורפוסמנטית העברית. בלשון הדיבור החדשה נקלטו הן מילים מן הרכיבים הגרמני (שפיץ, שְמיר: מילולית מריחה, ובהשאלה מין מכה, שוחד ועוד) והסלבי (נודניק) של היידיש, הן מן הרכיבים העברי (oyver bottl או oyver buttl) והארמי שקיבלו לעתים בלשון הדיבור החדשה משמעות שונה מזו שיש להן בעברית: חכם שמשמעותו בלשון הדיבור, לעתים גם במבטא האשכנזי khokm או khukhm, דווקא טיפש; א מציאה = רכישה לא מוצלחת. נוצרו פעלים חדשים על בסיס שמות עצם או פעלים שאולים מידיש: להשוויץ (שוויץ), לפרגן (פֶאָרגינען), לחרוף (כראָפן). כן נולדו תרגומים עבריים של ביטויים שמקורם ביידיש, כגון: לעשות חיים (מאכן אַ לעבן); לקשקש בקומקום (האָקן אַ טשייניק). בניגוד גמור למה שחזו אבות הדיבור העברי המודרני, השפעת היידיש (לצד השפעת השפה הערבית) הייתה דווקא לחלק בלתי נפרד מתרבות הנעורים של ילידי הארץ. מילים רבות ביידיש חדרו ללשון הדיבור של בני הדור הצעיר והיו בשימוש בקבוצות, בקיבוצים, בסניפי תנועות הנוער החלוציות ובמחנות ארגוני השמירה וההגנה של היישוב, מן השומר בראשית המאה ה-20 ועד ההגנה, הפלמ"ח, האצ"ל והלח"י בתקופת המנדט הבריטי. כלבויניק, מילה שבה, בין שאר המשמעויות, כונה מחזור תפילה רב-שימושי, הייתה לקערת האשפה שעל שולחן חדר האוכל הקיבוצי – עוד מקרה של חילון מילה מן ההקשר הדתי-מסורתי בתרבות העברית החדשה. בלשון אנשי ארגון ההגנה שימשה המילה זָקס לציון עניין סודי. זיבלה (ביידיש זיבעלע = פג, תינוק שנולד בחודש השביעי להיריון) היה כינוי הצופן של אחת מספינות המעפילים הגדולות שהגיעו אל חופי הארץ בשנת 1947. קומזיץ (שמשמעותה ביידיש: בוא, שב!), מילה ששרדה עד עצם היום הזה בדיבור הישראלי, ציינה שבת רעים סביב למדורה. באופן פרדוקסלי הייתה זו מילה משפת גלות אשכנז הדחויה שנקשרה באחד הטקסים הילידיים המשמעותיים ביותר בתרבות הנעורים החדשה.

בשנות השלושים הגיעו לארץ ישראל עשרות אלפי מהגרים יהודים דוברי גרמנית, והם חיזקו את השפעת הלשון הזאת על העברית המדוברת. חלקם של דוברי הגרמנית במדע, באקדמיה, בטכנולוגיה, ברפואה ובעולם העסקים הביא להתאזרחותן של מאות מילים גרמניות בדיבור העברי. אביא להלן כמה דוגמאות למילים "לועזיות" שהיו נפוצות בלשון הדיבור בצורתן הגרמנית לפחות עד לשנות השבעים של המאה ה-20, או שמשמשות

בדיבור עד עצם היום הזה: דקן, אסיסטנט, קנצלר (האוניברסיטה); פריילוף (Freilauf), צווישן-גז (שני מונחים מתחום הנהיגה) איזולירבנד (סרט בידוד המשמש בעבודות חשמל). רבים מן המונחים הטכניים שהתקבלו ללשון המדוברת מן הגרמנית היו מובנים היטב לדובר העברית ששפת אמו הייתה יידיש. להלן דוגמאות מעטות. אייזן-בטון: בטון מזוין, ביטוי שהיה נפוץ בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים ונעלם לחלוטין; בהשאלה – טוב, חזק, מצוין. קוגלגר (Kugellager) = מסב כדורי, ובהשאלה דבר בלתי אפשרי; ראש הממשלה המנוח יצחק רבין, דובר עברית ישראלית של דור תש"ח, אמר כיובל שנים מאוחר יותר "אם נצרים זה יישוב, אני קוגלגר". שווימר (Schwimmer) = מצוף; מילה זו משמשת עד היום שרברבים העוסקים בתיקון מכלי הדחה סניטריים.

התקבלות ההשפעה הלשונית הגרמנית על העברית המדוברת בשנים הללו הושפעה לא מעט מן היחס המורכב בין הגרמנית ליידיש, שיובא ממזרח אירופה לארץ ישראל. דוברי עברית יוצאי מזרח אירופה קלטו את המילים הגרמניות בצורתן ביידיש. אחד הביטויים המובהקים לכך היה החילופים פ/ב, ז/ס. תמורה אחרת, במקרה זה בהתאמה לצורת הנקבה בעברית, הייתה המרת התנועה e ב־a: שייבה (ברבים שייבות, גרמנית Scheibe, יידיש שייבע) בשימושה העברי זו טבעת מתכת המשמשת להפריד בין הבורג לאום. אחת מן המילים שחדרו ללשון העברית מיידיש בתקופה זו, ושרדה עד עצם היום הזה, היא הכינוי למהגר היהודי-גרמני יקה (Yeckel, צורת רבים בעברית יקים). זו הייתה צורתה ביידיש של המילה הגרמנית Jacke, שפירושה מעיל קצר, ז'קט – כינוי גנאי מזרח-אירופי ליהודי גרמני שאימץ את הלבוש האירופי.

בשלהי תקופת המנדט הבריטי חל בארץ ישראל פיחות במעמדה של הגרמנית כמקור לשאלת מילים וביטויים. השפה זוהתה עם עליית הנאציזם ואימי השואה. המילים הגרמניות הבודדות שנוספו (אולי ללשון הדיבור הישראלית אחרי מלחמת העולם השנייה קשורות בייצוגי השואה בקולנוע ובספרות הפופולרית: סטלג, סטלגים – כינוי לספר פורנוגרפי העוסק בחוויות אסירים במחנות שבויים גרמניים בתקופת מלחמת העולם השנייה; סוגה זו הייתה נפוצה מאוד בישראל בשנות השישים של המאה הקודמת.

בשנות השישים החלה האנגלית (האמריקנית) לדחוק את הגרמנית ממקומה הבולט בעולם האקדמי הישראלי. הלשון האימפריאלית שנחשבה במרכז אירופה ובמזרח כשפת התרבות והמדע, ובתור שכזאת יובאה לארץ ישראל בשלבי העיצוב של היישוב החדש, איבדה את בכורתה. שפה אימפריאלית אחרת תפסה בהדרגה את מקומה של הגרמנית בתרבות הישראלית. גורם מכריע אחר להיעלמותן של רבות ממילות השאלה הגרמניות בתחומי המדע והטכנולוגיה משפת הדיבור לקראת שלהי המאה ה-20 היה המרתן של אלו במילים בעלות שורשים עבריים או במילים קדומות שקיבלו משמעות חדשה.

סיפור השפעתה של היידיש על העברית החדשה היה שונה. השפעתה הגדולה של היידיש

על לשון הדיבור – תולדה של התחדשות דיבור עברי בפי מהגרים דוברי יידיש ממזרח אירופה – נמהלה בשנותיה הראשונות של המדינה בהשפעת הלשון הערבית. מאות אלפי מהגרים מארצות המזרח התיכון שהגיעו בהמוניהם ושינו באופן רדיקלי את ההרכב הדמוגרפי של החברה הישראלית דיברו ערבית, או אחד מן הדיאלקטים של הערבית היהודית. השפעות הערבית שדוברה בפי העולים על לשון הדיבור הישראלית הצטרפו למה שכבר נקלט קודם בשפתם של נשים ואנשים במושבות העלייה הראשונה, ביישובים הכפריים החדשים שקמו במחצית הראשונה של המאה ה-20 ובערים המעורבות של ארץ ישראל. שמות ירקות, פרות (מישמיש, ברבים מישמישים במלעיל [משמש בעברית]; דום, ברבים דומים במלעיל [שיזף בעברית]); כלים ומתקנים (פינג'אן, ג'ורה) ועוד מאות רבות של מילים. הערבית השפיעה גם על תחביר לשון הדיבור ("שיקר עליו" ולא "שיקר לו" העברי), וכמובן על המבטא.

בעשורים האחרונים ניתן להבחין בישראל בתופעה לשונית חדשה: קליטת מילים מיידיש דרך האנגלית האמריקנית, או סיגול המובן שקיבלו מילים מיידיש בלשון האנגלית האמריקנית ללשון הדיבור הישראלית (חוצפה Chutzpe).

לשון הדיבור הישראלית בראשית המאה ה-21 היא מסמך היסטורי-תרבותי רב-שכבתי. שפה חיה ודינמית המשתנה בקצב מהיר, קולטת מילים וביטויים ובה בעת זונחת רכיבים לשוניים שהתיישנו. גלגולי השפעות היידיש והגרמנית על השפה העברית, שהתרחשו במשך מאות שנים, הותירו את עקבותיהם בדיבור העכשווי. קרוב לוודאי כי איש הפלמ"ח הצעיר שאמר "החברה בקומזיץ היו אייזן-בטון" לא היה מודע לכך שאלף שנות תלת-לשוניות אשכנזית הולידו את המשפט. היסטוריון התרבות, לעומת זאת, עשוי למצוא באותן מילים ראייה נוספת לכך, ששלילת הגלות של קנאי הדיבור העברי לא הצליחה לנתק את החוליה הלשונית בשלשלת שקישרה בין תרבויות התפוצה היהודית לתרבות המתחדשת בארץ ישראל.